

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NEFT VƏ SƏNAYE UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

BƏKİROVA VÜSALƏ HAMLET QIZI

**“YANACAQ – ENERJİ KOMPLEKSİ SAHƏLƏRİNDƏ
İNVESTİSİYA SİNƏRGİYASININ İDARƏ EDİLMƏSİ
MƏXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI ”**

İxtisas: 5304.01 – İqtisadi fəaliyyət növləri

**İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2016

Dissertasiya işi Elm və Təhsil Mərkəzi “Təfəkkür” Universitetində yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər:

**İqtisad elmləri doktoru,
professor M.C.Ataşiyev**

Rəsmi opponetlər:

**İqtisad elmləri doktoru, professor
Ramiz Kamal oğlu İsgəndərov**

**İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Veronika Tapdıq qızı Məhərrəmov**

Aparıcı təşkilat:

**Azərbaycan Memarlıq və İnşaat
Universiteti**

Müdafiə 24 noyabr 2016-cı il tarixdə saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin nəzdindəki D.02.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1010, Bakı şəhəri, Azadlıq prospekti 34, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Dissertasiya ilə **Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin** kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “15” oktyabr 2016-cı il tarixində göndərilmişdir.

D.02.141 Dissertasiya Şurasının

elmi katibi, t.e.d., professor

Ə.M.Əliyev

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. İqtisadi rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və onun strukturunun təkmilləşdirilməsi kontekstində sənayenin və onun aparıcı sahəsi hesab edilən yanacaq enerji kompleksinin (YEK) inkişafı ölkədə aparılan iqtisadi siyasətin üzvü tərkib hissəsidir. Həmin kompleks son 100 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatında bazis rolunu oynamış və müstəqillik dövründə ölkənin neft-qaz sektoruna cəlb edilən xarici investisiyalar onun sürətli inkişafına təkan vermiş, bu işə öz növbəsində birbaşa və yaxud dolaylı formada sənayenin digər sahələrinin və sosial infrastrukturun yenidən canlanmasına şərait yaratmışdır.

Azərbaycanda müstəqilliyin ilk illərində “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında”, “İnvestisiya fondları haqqında”, “Xarici İnvestisiyaların qorunması haqqında”, “Yanacaq enerji kompleksinin idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi haqqında” bir sıra qanunlar qəbul edilmiş, ölkə Prezidentinin Fərman və Sərəncamları imzalanmışdır.

Azərbaycanda həyata keçirilən uğurlu neft-qaz strategiyasının reallaşdırılması ölkənin dayanıqlı maliyyə resurslarının formalaşmasına və bununla da mövcud sənaye potensialından səmərəli istifadə imkanlarının genişləndirilməsinə şərait yaratmışdır.

Hazırda sənayenin istehsal strukturunda YEK-in payı 75%-dən çoxdur. Ölkə sənayesində çalışanların 34,4%-i, sənaye məhsulunun və orada göstərilən xidmətin 79%-i əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların 74%-i, əsas istehsal fondlarının 84,6%-i YEK-in payına düşür.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin (ARDSK) rəsmi məlumatlarına görə, təkcə 2005-2014-cü illər ərzində YEK-də əsas kapitalla 42 mlrd. man investisiya yönəldilmişdir ki, onun da 27 mlrd. man və yaxud 64,3%-i xarici investisiyadır. Sonuncunun mütləq hissəsi neft sənayesində yeni yataqların kəşfiyyatı, işlənməsi və istismarına, eləcə də neft-qaz ixrac boru kəmərlərinin, terminalların tikintisinə sərf edilmişdir. Son 10 il ərzində Azərbaycan dünyada təkcə qədim neft diyarı kimi deyil, həm də zəngin təbii qaz mənbəyi, etibarlı və təhlükəsiz mavi yanacaq təchizatçısı kimi tanınmışdır. Ölkəmiz Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatında mühüm rol oynayır. Hazırda ölkəmizdə bir sıra beynəlxalq əhəmiyyətli müasir innovasiya metodlarını və Hasilatın Pay Bölgüsü (HPB) prinsiplərini özündə əks etdirən, 15 ölkəni təmsil edən 25 şirkət neft və qaz layihələrini uğurla həyata keçirirlər. Bununla belə uzun müddət istismarda olan yataqların işlənməsi üzrə böyük məbləğdə investisiyalara ehtiyac duyulur. Bütünlükdə, YEK-də əsas istehsal fondlarının 42,7%-i fiziki cəhətdən aşınmış və son illər fond verimi göstəricisinin səviyyəsi xeyli aşağı düşmüş və 2014-cü ildə, əvvəlki ilə nisbətən, 10,7% azalmışdır. YEK-də innovasiya məhsulunun xüsusi çəkisi aşağıdır. Orada texnoloji innovasiyalara yönəldilən vəsaitin məbləği də 2005-2014-cü illərdə 5,7 dəfə azalmışdır. Qloballaşan dünyada davam edən iqtisadi və maliyyə böhranı, neftin qiymətinin son 15 il ərzində kəskin artıb-azaldığı şəraitdə, eləcə də Azərbaycanın neftqazçıxarma sənayesi sistemində az təkmilləşən idarəetmə strukturunun saxlanması, hər ton neftin və 1000 m³ qazın maya dəyərinin və qeyri-istehsal xərclərinin ildən ilə artması, texnoloji prosesdə və karbohidrogenlərin nəqli zamanı

itkilərin mövcudluğu sahə üzrə formalaşan investisiya siyasətinin daha səmərəli prioritet istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi nəticəsində yüksək sinerji effektinin əldə edilməsi problemini aktuallaşdırmışdır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Yanacaq-enerji kompleksinin aktual sosial-iqtisadi, texniki-texnoloji, ekoloji problemləri, bu sahədə dövlətin iqtisadi siyasəti, innovasiya və restrukturizasiya məsələləri, xərclərin idarə edilməsi, investisiya təminatı, istehsalın inkişafının stimullaşdırılması, kompleksin investisiya təminatı, orada investisiya layihələrinin işlənməsi və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, neft emalı, neft-kimya məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi, enerji təchizatı və bu sahədə itkilərin azaldılması, alternativ və bərpa olunan enerji növlərindən istifadənin genişləndirilməsi, eləcə də kompleksin səmərəli idarə edilməsi problemlərinin nəzəri metodoloji aspektləri Azərbaycanın tanınmış alimlərindən A.X.Mirzəcanzadə, X.B.Yusifzadə, N.A.Əliyev, Ə.X.Nuriyev, M.C.Ataşiyev, R.M.Əliyev, T.N.Əliyev, M.A.Məmmədov, S.M.Qasimov, Q.S.Səfərov, E.M.Hacizadə, A.G.Hüseynov, Ş.S.Qafarov, M.A.Əhmədov, G.Z.Yüzbaşova, T.H.Hüseynov, Q.S.Süleymanov, M.M.Fərzəliyev, B.S.Xıdırov, R.T.Həsənov, K.A.Şahbazov və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Yaxın və uzaq xarici ölkələrdə YEK-in investisiya təminatı və ondan səmərəli istifadə edilməsi məsələləri A.F.Andreyev, V.V.Boçarov, Q.Birman, K.V.Baldin, A.B.İdrisov, Q.S.İvanov, N.A.Kazakova, V.Q.Karpov, V.N.Livşits, L.F.Levina, N.İ.Laxmetkina, Y.B.Lençuk, V.V.Milnik və başqalarının əsərlərində öyrənilmiş, önəmli metodoloji və praktiki xarakterli tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

İnvestisiya anlayışı, təminatı və ondan istifadənin nəzəri-metodoloji əsasları klassiklərdən A.Smit, C.Keyns, K.Marks, F.Engels, sonralar isə-K.Makkonel, S.Bryu, A.Marşall və başqaları tərəfindən istənilmişdir. Həmin alimlərin və tədqiqatçıların əsərlərinin nəzəri-metodoloji və elmi-praktiki əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, onu da qeyd etmək lazım gəlir ki, bu vaxtadək Azərbaycanın YEK-də investisiya sinergiyasının idarəetmə səviyyələri üzrə, eləcə də idarə olunan sistemlərdə formalaşması və təkmilləşdirilməsi yolları kompleks şəkildə təqdid edilməmişdir. Məhz bu səbəbdən dissertasiya işinin mövzusu seçilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi yanacaq-enerji kompleksi sahələrində investisiya sinergiyasının formalaşması və idarə edilməsinin təşkilati-iqtisadi aspektlərinin nəzəri-metodoloji əsaslarını tədqiq etmək, Azərbaycanda həmin kompleksə daxil olan sahələrin investisiya təminatı, onun istehsalın son nəticəsinə təsirini sistemli şəkildə təhlil edib qiymətləndirmək, müvafiq ehtiyat imkanlarını aşkara çıxarmaq və investisiya sinergiyasının idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Formalaşan məqsədə çatmaq üçün tədqiqat işində aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və məntiqi ardıcılıqla həll edilmişdir:

- mövzuya dair Azərbaycanın və xarici şlkə alimlərinin əsərlərinin öyrənilib ümumiləşdirilməsi əsasında investisiyanın mahiyyəti, təsnifatı və onun nəzəriyyələrinin inkişaf mərhələləri, eləcə də investisiya sinergiyasının

qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi mexanizminin formalaşmasının nəzəri-metodoloji aspektlərinin şərh edilməsi;

- çoxillik statistik, ilkin uçot və hesabat sənədlərinin məlumatları əsasında yanacaq-enerji kompleksinin təşkilati-iqtisadi və texniki-texnoloji durumunun qiymətləndirilməsi;

- neftçixarma, elektroenergetika, neft-qaz emalı və kimya sənayesi sahələrinin investisiya təminatının mövcud durumunun, onların sosial-iqtisadi nəticələri və istehsalın keyfiyyət dəyişikliyinə təsirinin təhlil edilib qiymətləndirilməsi əsasında ehtiyat imkanlarının aşkara çıxarılması;

-yanacaq-enerji kompleksində klasterin yaradılması mexanizminin formalaşdırılması;

- əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların, istehsalın inkişafına təsirinin riyazi-statistik modelinin qurulması;

-idarə edən və idarə olunan sistemin strukturunun təkmilləşdirilməsi hesabına sinerji effektinin yüksəldilməsi və onun mövcud mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə təklif və tövsiyələrin işlənib hazırlanması.

Tədqiqatın obyektini Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksi və ona daxil olan sənaye sahələri təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini Yanacaq-enerji kompleksi sahələrinin investisiya təminatı və onun sinerjiyasının formalaşması mexanizminin səmərəli idarə edilməsi məsələləri təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını mövzu ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının qanunları, ölkə prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, İqtisadi İnkişaf, Energetika Nazirlikləri və Dövlət Neft Şirkətinin qərarları, Azərbaycan Respublikasının sahə və Regional Dövlət Proqramları, digər normativ sənədlər, mövzuya dair respublikanın və xarici ölkə alimlərinin tədqiqatçılarının nəticələri təşkil etmişdir.

Tədqiqat zamanı iqtisadi təhlil, müqayisə, sistemli yanaşma, riyazi-statistik modelləşdirmə, qruplaşdırma və digər metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məcmuələri, bülletenləri, SOCAR-ın illik hesabatları, "Azneft" və "Azərkimya" İstehsalat Birliklərinin, "Azərenerji" ASC-nin, neft-qaz emalı zavodlarının ilkin uçot və hesabat sənədlərinin məlumatları, beynəlxalq və respublika əhəmiyyətli elmi- praktiki konfransların materialları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksi sahələrində investisiya sinerjiyasının idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinin təşkilati-iqtisadi aspektləri ilk dəfədir ki, kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir;

- Investisiya məvhumuna dair təriflər, şərhələr və onun nəzəriyyəsinin inkişaf mərhələləri sistemləşdirilmiş, YEK-in spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla investisiyanın fərqli tərfi formalaşmışdır;

- Yanacaq-enerji kompleksinin idarə edilməsi sistemində mümkün olan sinerji effektinin əsas növləri onun əldə edilməsinin mənbələri, nəticələri, təzahür formaları, eləcə də resurs-sinerji yanaşmaya əsaslanan investisiya siyasətinin formalaşdırılmasının alqoritminin sxemləri işlənmişdir;

-Yanacaq-enerji kompleksində klasterin yaradılması, tətbiqi və idarə edilməsinin strukturu ilk dəfə tövsiyə edilmişdir;

-“Azneft” İstehsalat Birliyinin idarə edən və idarə olunan sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, mövcud iqtisadi potensiallardan səmərəli istifadə edilməsi, işçilərin sayının optimallaşdırılması və xərclərin idarə edilməsinin mühüm istiqamətləri üzrə sinerji effekti hesablanmış və əməli əhəmiyyətə malik təşkilati-iqtisadi xarakterli təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

İşin nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəticələri yanacaq-enerji kompleksinə daxil olan sahələrdə istehsalın diversifikasiyasının, restrukturizasiyasının həyata keçirilməsi üzrə sahə proqramlarının, məqsədli investisiya layihələrinin işlənməsində, idarə edən və idarə olunan sistemlərin təkmilləşdirilməsində investisiya sinergiyasının hesablanması və qiymətləndirilməsində, xərclərin idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsində, təşkilati-iqtisadi, texniki-texnoloji ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsində, biznes-planların iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasında, mövcud idarə strukturunun yeni iqtisadi sistemə uyğunlaşdırılmasında, eləcə də kompleks üzrə aparılan elmi-tədqiqat işlərində, ali və orta ixtisas məktəblərində, ixtisasartırma və yenidən hazırlama institutlarında “Layihələrin idarə edilməsi”, “Texniki-iqtisadi təhlil”, “İnvestisiya menecmenti” fənnlərinin tədrisində istifadə oluna bilər.

İşin aprobasiyası və nəticələrinin tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas nəzəri və metodoloji müddəaları, ayrı-ayrı aspektləri və nəticələri “İnnovasiya yönümlü iqtisadiyyatın inkişafında əqli mülkiyyətin rolu və əhəmiyyəti” mövzusunda keçirilən VII Beynəlxalq elmi-praktiki konfransda (Kiyev-2015); Qafqaz Universitetində keçirilən Ümummilli lider H.Əliyevin 93-cü illiyinə həsr edilmiş Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransında (Bakı-2016); Ş.Ə.Səmədzadənin 80 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycanın qeyri neft sektorunda innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi” mövzusunda AzTU-da keçirilən Respublika Elmi Konfransında (Bakı-2016) və “İqtisadiyyatın davamlı inkişafı: problemlər, perspektivlər” mövzusunda keçirilən Beynəlxalq Elmi Konfransda (Sumqayıt-2016) müəllif tərəfindən məruzə edilmiş və tezislər konfransların materiallarında dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin mövzusunə uyğun müəllifin 3,2 çap vərəqi həcmində 9 məqaləsi və tezisi, onlardan 2-si xarici elmi jurnalda və konfrans materiallarında çap olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticələri Elm və Təhsil Mərkəzi “Təfəkkür” Universitetində müvafiq fənnlərin tədrisi prosesində, eləcə də “Azneft” İstehsalat Birliyi tərəfindən istifadə üçün qəbul edilmişdir və müvafiq arayışlar alınmışdır.

Dissertasiya işinin qurulması və həcmi. İş giriş, 3 fəsil, 9 yarım fəsil, nəticə və təkliflər, 141 adda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahı-sından ibarətdir. Onun ümumi həcmi 161 səhifədir. İşdə 70-dən çox sxem, cədvəl, şəkil və diaqram öz əksini tapmışdır.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin girişində mövzunun aktuallığı və tədqiqat obyektinin seçilməsi əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt, predmeti, elmi yeniliyi, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti, aprobeasiyası və tətbiqi göstərilir.

Dissertasiyanın **“Yanacaq-enerji kompleksi sahələrində investisiya sinerjiyasının formalaşması və idarə edilməsinin nəzəri metodoloji əsasları”** adlı birinci fəslində Azərbaycanın və xarici ölkə alimlərinin tədqiq edilən problemə dair əsərlərinin öyrənilib ümumiləşdirilməsi əsasında investisiyanın mahiyyəti, təsnifatı və onun nəzəriyyələrinin inkişaf mərhələləri, eləcə də investisiya sinerjiyasının qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi mexanizminin formalaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsasları tədqiq edilmişdir.

Qeyd edilir ki, investisiya bazar iqtisadiyyatının ən vacib anlayışlarından biridir və o kifayət qədər uzun təşəkkül prosesindən keçsə də, mövcud ədəbiyyatlarda onun mahiyyətinə dair fərqli münasibətlər qalmaqdadır. İntestisiya anlayışı kifayət qədər uzun təşəkkül prosesindən keçsə də, hələ də, ona fərqli münasibət qalmaqdadır. İntestisiya anlayışı latın mənşəli olub, “invest” sözündən götürülmüşdür ki, bu da “geyindirmək” və yaxud “sərmayə qoyuluşu” mənasını daşıyır. Tarixən investisiyaya dair müxtəlif nəzəriyyələr formalaşmış və özünün inkişaf mərhələlərini keçmişdir.

Klassik və neoklassik iqtisadi məktəblərin görkəmli nümayəndələri A.Smit, D.Rikardo, A.Marşal hesab edirdilər ki, məhsul buraxılışının səviyyəsi mövcud istehsal amilləri və texnologiyalarla şərtlənir ki, bu da kapitalın artımı və azalmasından asılıdır. Keynsçilik iqtisadi məktəbin banisi C.M.Keynsə görə, investisiya korporasiya tərəfindən hər hansı yeni və köhnə əmlakın satın alınmasıdır. Maşının alqı-satqısına da hazır məhsul ehtiyatının yığılımı və yaxud bitməmiş istehsal da investisiyaya daxildir.

Merkantilizm nümayəndələri hesab edirdilər ki, pul yalnız xəzinə deyil, həm də kapital vasitəsidir. Fiziokart məktəbinin nümayəndələri ticarət kapitalının ekspansiyasını dəstəkləmiş, məhsuldar kapital və milli sərvət arasında qarşılıqlı əlaqənin olduğunu qeyd etmişdir.

Con Stüart Milli 1848-ci ildə nəşr etdirdiyi “Siyasi iqtisadın prinsipləri” adlı əsərində təklif etdiyi makroiqtisadi modelin içərisində kapital bazarını fərqləndirmiş və onun əhəmiyyətini açıqlamışdır.

Karl Marksın kapital və əlavə dəyər haqqında fikirləri investisiya nəzəriyyələrini daha da zənginləşdirmişdir.

Neoklassik istiqamətin nümayəndəsi A.Marşall 1890-cı ildə nəşr etdirdiyi “İqtisadi elmin prinsipləri” adlı fundamental əsərində əvvəlki nəzəriyyələri sintez edərək, kapital qoyuluşunun faydalılığını əsaslandırmışdır.

Öz dövrünün tanınmış iqtisadçısı R.Solom makro səviyyədə investisiyaların idarə edilməsinin məqsəduyğunluğunu və əsas istiqamətlərini müəyyən etmişdir.

Lakin XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq ABŞ-da formalaşan yeni iqtisadi siyasət nəticəsində tələbin stimullaşdırılmasından investisiyaların maşın və avadanlıqlara, eləcə də perspektiv texnologiyalara yönəldilməsi məsələsi əsaslı şəkildə aktuallaşmışdır.

İşdə investisiya nəzəriyyələrinin inkişaf mərhələləri, onların mahiyyəti və qısa məzmunu ayrı-ayrı müəlliflər və cərəyanlar üzrə sistemləşdirilmiş və müəllif belə qənaətə gəmişdir ki, onların mahiyyətinə dair şərhlər və mülahizələrin oxşar və fərqli cəhətləri hələ də qalmaqdadır. Investisiyanın mahiyyətinə qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının qanununda və Böyük İqtisadi Ensiklopediyada nəzər yetirilmişdir.

Uzaq xarici ölkələrin tədqiqatçılarının fikrincə, investisiya ishsala yönəldilən xərclər, gələcəkdə əlavə dəyər, iqtisadi sistemdə fəaliyyətdə olan kapitalın həcmnin artması, insan inkişafına qoyulan əmlak, mənfəət əldə etmək üçün sahibkarlıq obyektinə yönəldilən vəsait fərdi layihələrə yönəldilən kapital qoyuluşu, Azərbaycan alimlərinin fikrincə isə innovasiya və diversifikasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, əməyin motivləşdirilməsinə yönəldilən vəsait, ƏİF-in yeniləşməsinə, yeni istehsal güclərinin yaradılmasına sərf edilən kapital qoyuluşu, yeni yataqların kəşfiyyatı, istis-marı, quyuların qazılması, enerji sektorunda infrastrukturun yeniləşməsinə sərf edilən daxili və xarici investisiyalardır. Həmin yanaşmaları ümumiləşdirərək, onların önəmini və əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, bir çoxunun oxşarlığını, lokal xarakter daşdığını, sahə xüsusiyyətini özündə əks etdirmədiyini söyləməklə tətqiq edilən neftçixarma sənayesinə daha çox şamil edilə bilən tərifi aşağıdakı kimi formalaşdırmağa üstünlük veririk.

İnvestisiya-yüksək iqtisadi və sosial səmərə (sinerji effekti) əldə etmək üçün nəğd pul, uzun müddətli kredit, pay, dividend, non-hau, texnologiya, avadanlıq, qiymətli kağızlar və digər formada yeni yataqların kəşfinə, işlənilməsinə, istismarına, mövcud istehsal prosesinin modernləşdirilməsinə, diversifikasiyasına, intensivləşdirməsinə, məqsədli innovasiya layihələrinin tətbiqinə, yeni infrastrukturun yaradılmasına, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə, orada mütərəqqi forma və metodların həyata keçirilməsinə yönəldilən sərvətdir.

Bu fəsilə əlamətlərindən asılı olaraq investisiyaların təsnifatı, investisiya bazarının prinsiplial strukturu sxem və cədvəl şəklində əks etdirilmiş, investisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi məsələlərinə aydınlıq gətirilmiş, onun qiymətləndirilməsi üçün sistem göstəricilərinin təsnifat verilmişdir. Bununla yanaşı işdə YEK-ə daxil olan sahələrdə investisiya qoyuluşunun obyektləri, təşkili və quruluşu fərqləndirilmişdir.

Tədqiqat işinin bu fəslində YEK-ə daxil olan müəssisələrin idarə edilməsi sistemində sinerji effektinin əsas növlərinin təsnifatı verilmiş, sinerji sözünün mənşəyi və onun mahiyyəti açıqlanmış ayrı-ayrı alimlərin və tədqiqatçıların fikirləri ümumiləşdirilmişdir.

Bizim fikrimizcə, YEK-ə daxil olan müəssisələrin idarə edilməsi sistemində sinerji effektinin hesablanmasında komplekslilik prinsipinə və sistemli yanaşma əsasında qiymətləndirmə metoduna üstünlük verilməlidir. Bu zaman sinerji effektinin müxtəlif növlərindən istifadə etməklə məcmuu sinerji effekti hesablanmalıdır. Yalnız belə olduqda kompaniyaların fəaliyyətinə təsir edə bilən daxili və xarici amillər nəzərə alınmış olacaqdır. Beynəlxalq təcrübədə neft kompaniyalarının təşkilati sinerji effekti aşağıdakı iki üsulla ölçülür:

-Birgə əməliyyatların həyata keçirilməsi nəticəsində azalan xərclərin qiymətləndirilməsi;

-Sahəyə yönəldilən daxili və xarici investisiyanın nəticəsində yüksələn mənfəətin həddinin qiymətləndirilməsi.

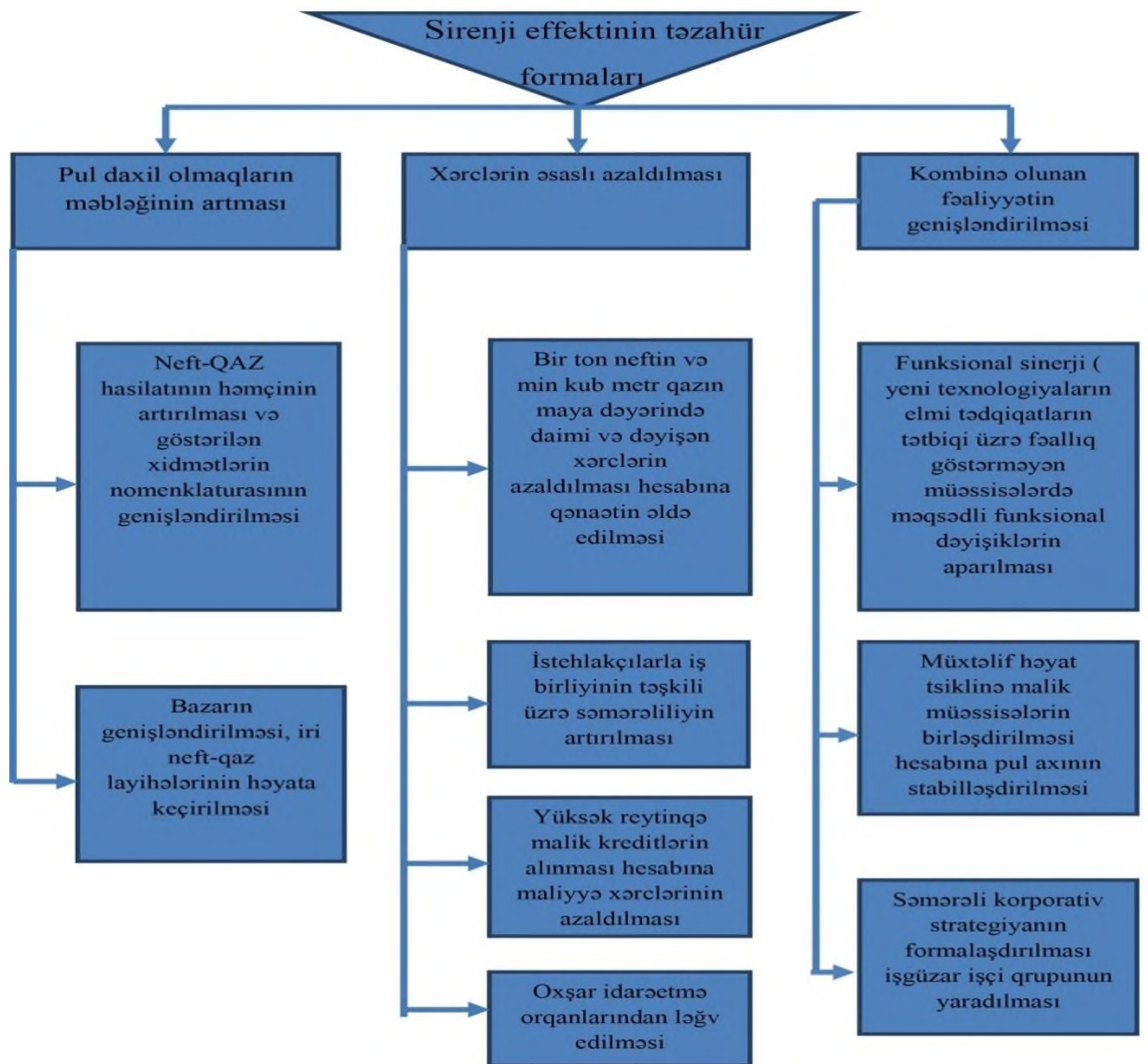
Qeyd edilən kontekst çərçivəsində neft sənayesində sinerji effektinin təzahür formaları kimi çıxış edir:

a) Hasilatın (işin, xidmətin) artması hesabına pul daxilolmalarının məbləğinin artması;

b) xərclərin azaldılması;

c) kombinə olunan fəaliyyətin həyata keçirilməsi.

Bu zaman elmi nailiyyətlərə üstünlük verilməsi, onların istehsalata tətbiqi prosesinin intensivləşdirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi, müxtəlif həyat tsiklinə malik müəssisələrin birləşdirilməsi hesabına pul axınının stabilizə edilməsi, korporativ strategiyanın təkmilləşdirilməsi, mobil və işgüzar idarəetmə komandasının formalaşdırılması lazım gələcəkdir (şəkil 1).

Şəkil 1. YEK-ə daxil olan müəssisələrdə sinerji effektinin əldə edilməsinin təzahür formaları

Gəlir metodu ilə qiymətləndirmə zamanı pul axınının diskontlaşmasına üstünlük verilməli, müəssisələr üzrə əlavə dəyər restrukturizasiyanın cari dəyəri, inteqrasiya olunan sistemin yaradılmasından əldə edilən səmərə hesablanmalıdır.

Hesab edirik ki, müqayisə metodunda müxtəlif multiplikatorlardan istifadə etməklə investisiya sinerjiyasını hesablamaq, valyuta kursunun dəyişməsinə proqnozlaşdırmaq və onların əsasında sinerji səmərəsinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilməlidir. Xərclərin təhlili metodundan istifadə edərkən müəssisənin aktivlərinin artırılması şəraitində sinerji effektinin qiymətləndirilməsi aparılmalıdır.

Tədqiq edilən sənaye kompleksinin spesifik xüsusiyyətini nəzərə alaraq hesab edirik ki, **investisiya sinerjiyası-istehsal güclərinin, ümumi xammal ehtiyatının, LKTJ-nə çəkilən xərclərin bir məhsuldan digərinə yönəldilməsi, bir və yaxud eyni təyinatlı avadanlıqdan, dövriyyə vəsa-itindən, məhsulun satış kanallarından, işçi qüvvəsindən, anbarlardan və s. müştərək istifadə edilməsi nəticəsində formalaşır.**

Aparılan tədqiqatın nəticəsi olaraq işdə YEK-ə daxil olan müəssisələrin resus-sinerji yanaşmasına əsaslanan investisiya siyasətinin istiqamətinin seçilməsi ardıcılığı verilmiş və tətbiqi mümkün olan sinerji effektinin növləri, onların formalaşmasının mümkün mənbələri sxem şəklində əks etdirilmişdir.

Neftqazçıxarma müəssisələrinin spesifik xüsusiyyətlərini, mövcud texniki-texnoloji durumunu və təkmilləşməyə ehtiyacı olan idarəetmə strukturunu nəzərə alaraq sinerji effektinin həmin növlər üzrə hesablanması və onların nəticəsində məcmuu effektin müəyyən edilməsi metodoloji cəhətdən düzgün olardı.

Bütünlükdə investisiya sinerjiyası-investisiya prosesinin təşkili olmaqla, onun iştirakçılarının formalaşan bazar mühiti şəraitində əlavə gəlir əldə etməsidir. Bu məsələyə aydınlıq gətirilməsi üçün ilk növbədə investisiya sinerjiyasının elementlərini müəyyən etmək lazımdır: texnoloji proses, ərazi, infrastruktur, dövlət və ya korporativ təsir.

Hesab edilir ki, investisiya prosesinin həmin elementlərindən kompleks (əlaqəli) şəkildə istifadə olunmalıdır, əks təqdirdə investisiya sinerjiyası təmin olunmayacaqdır.

Yanacaq-enerji kompleksi (YEK) çərçivəsində iri inteqrasiya olunan korporasiyaların yaradılması, idarə edən və idarə olunan sistemə yönəldiləcək investisiyaların sinerji effektini yaratmaqla yanaşı, xərclərin idarə olunmasına da təminat yaradır. Digər tərəfdən, həmin korporasiyaya daxil edilən kiçik və orta müəssisələr, vahid inteqrasiya olunan sistem çərçivəsində, ayrı-ayrı kompleksləşdirici məlumatlar, xalq istehlakı malları istehsal etməklə yanaşı, baza müəssisələr üçün ayrı-ayrı istehsal və köməkçi funksiyaların yerinə yetirilməsinə cəlb olunurlar. Nəticədə, regionun inzibati rəhbərləri ərazidə istehsal klasterlərin yaradılmasına diqqəti yönəltməklə yanaşı, onun iştirakçılarının vergi güzəştlərindən istifadəsinə də imkan yaratmış olacaqlar. Bütün hallarda həyata keçirilən tədbirlər mövcud qanunvericiliyin tələblərinə cavab verməli, inhisarlığa, korrupsiyaya, izafi xərclərə yol açmamalı və investisiya prosesinin səmərəliliyi təmin olunmalıdır. Ümumi formada investisiya prosesinin səmərəliliyi özündə adi investisiya effektini və sinerji effektini cəmləşdirməlidir.

Bu fəsildə YEK-in alt sahələrində sinergetik səmərənin hesablanması obyektinin təsnifatı verilmiş və onun idarə edilməsinin prinsipləri göstərilmiş, alqoritmi sxem şəklində təklif edilmişdir.

Tədqiqat işinin **“Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksi sahələrinin investisiya təminatı onun istehsalın son nəticəsinə təsirinin təhlili və qiymətləndirilməsi”** adlı ikinci fəslində çox illik statistik, ilkin uçot və hesabatların məlumatları əsasında sahələrin təşkilatı-iqtisadi, texniki-texnoloji durumu qiymətləndirilmiş, neftçıxarma sənayesinə yönəldilən investisiyaların hasilatın artmasına və infrastrukturun formalaşmasına təsiri, energetika sənayesinin investisiya təminatının mövcud vəziyyəti və sosial-iqtisadi nəticələri, eləcə də neft-qaz emalı və kimya sahələrinin investisiya təminatının istehsalın keyfiyyət dəyişirlikliyinə təsiri sistemli yanaşma əsasında təhlil edilərək müvafiq ehtiyat imkanları aşkara çıxarılmış və onlardan səmərəli istifadə yolları göstərilmişdir.

Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksi sahələrarası sistem olub, karbohidrogenlərin hasilatı, emalı, nəqli, bölüşdürülməsi və istifadəsini, təchizatını, eləcə də ümumi istifadədə olan elektroenergetika sahələrini, stansiyalarını, enerji qurğularını, ötürücü xətləri, daxili şəbəkələri özündə cəmləşdirən inkişaf etmiş infrastruktura malikdir və ölkə iqtisadiyyatının fasiləsizliyinə təminat yaradan istehsal komplekslərindən biridir. Bütün bu xüsusiyyətlər YEK-də mürəkkəb, çoxpilləli idarəetmə strukturunun formalaşmasına şərait yaratmış və müstəqilliyimizin son 20 il ərzində həmin struktur az təkmilləşdirilmiş və böyük məbləğdə idarəetmə xərcləri sərf olunmaqla saxlanılır.

Ölkədə aparılan struktur dəyişiklikliyi YEK-ə də şamil edilmiş, əvvəllər sərbəst fəaliyyət göstərən qaz təminatı, emalı və kimya birlikləri SOCAR-ın tabeliyinə verilmiş, Energetika Nazirliyi, Dövlət Neft Fondu, Alternativ və Bərpa olunan enerji mənbələri üzrə Dövlət agentliyi yaradılmış, ABƏŞ geniş tərkibdə fəaliyyətini davam etdirir. Onların hər biri az təkmilləşən mürəkkəb idarə etmə strukturuna malikdirlər. “Azərenerji” ASC YEK-in ayrılmaz tərkib hissəsidir.

YEK-də fəaliyyət göstərən 430-dan çox müəssisələrin 43,6 %-i kiçik, 56,4 %-i isə orta müəssisələrdir.

Müstəqillik illərində Azərbaycanda formalaşdırılan yeni neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində 1995-2015-ci illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına 220 mlrd.dollar həcmində investisiya yönəldilmişdir ki, onun da 47,4%-i xarici investisiyalardır. Onların təxminən 54%-i neft sənayesində yeni yataqların kəşfiyyatı, işlənilməsi və istismarına, ixrac boru kəmərlərinin terminallarının və digər infrastrukturların tikilməsinə sərf edilmişdir.

“Azərbaycan Respublikasında yanacaq enerji kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı”nın qəbul edilməsi YEK-in təşkilatı iqtisadi və texniki-texnoloji durumunun əsaslı şəkildə yaxşılaşmasına təkan vermişdir. YEK-ə daxil edilən iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların məbləği 1 sayılı cədvəldə əks etdirilmişdir.

Kompleksə yönəldilən investisiyalar orada əsas istehsal fondlarının dəyərinin artmasına və yenilənməsinə öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Cədvəl 1

YEK-də fəaliyyət göstərən müəssisələrdə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar
(mlyn.man)

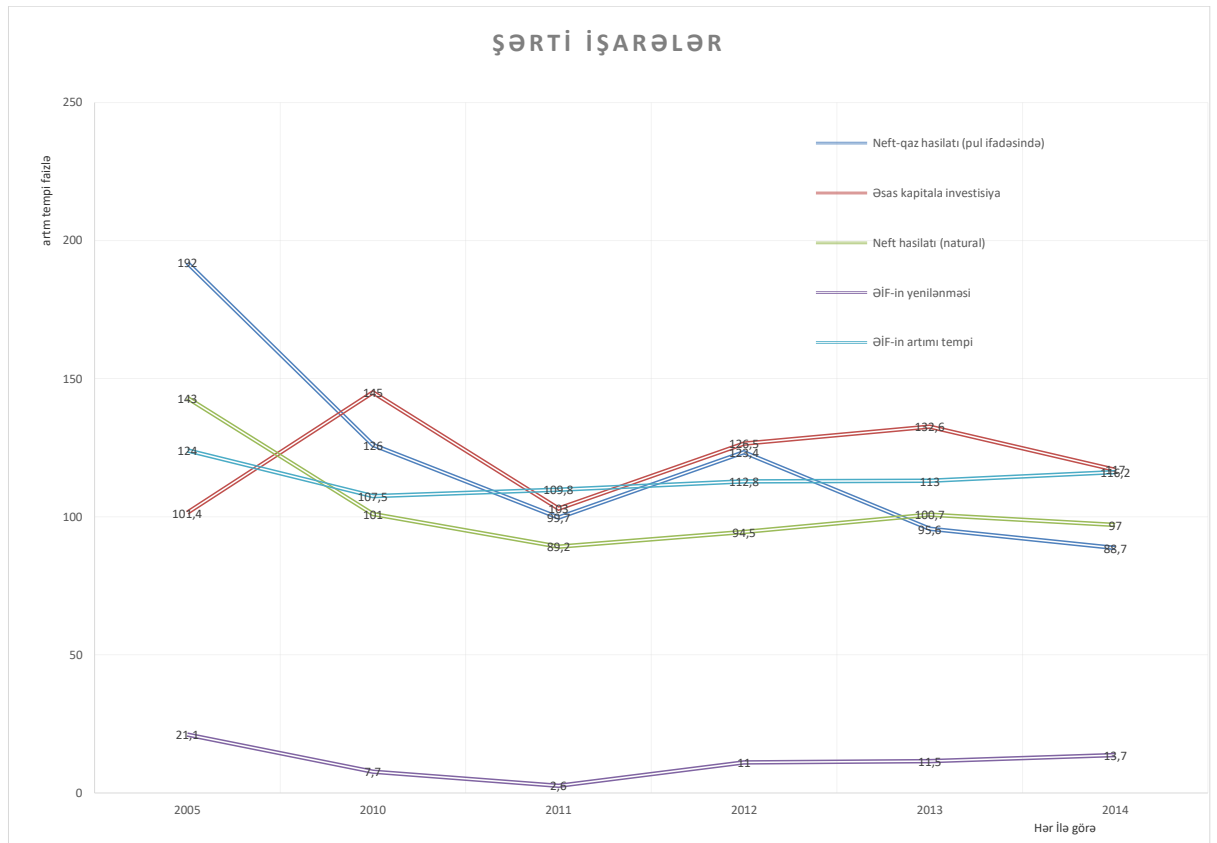
Sahələr	İllər							Artım tempi, %-lə	
	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2000-2005-ci illərdə	2010-2014-cü illərdə
Xam neft və təbii qaz hasilatı	481,0	3729,3	2933,1	3021,8	3822,0	5069,0	5926,3	7,8 dəfə	2,0 dəfə
Neft emalı sənayesi	20,9	26,8	25,4	48,4	32,5	25,6	33,1	128,2	130,3
Kimya və neft-kimya sənayesi	2,4	7,4	1,5	29,3	36,8	53,8	18,4	3,1 dəfə	12,3 dəfə
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	83,9	300,0	422,6	768,9	565,3	489,4	423,8	3,6 dəfə	100,3
YEK-in sahələri üzrə CƏMİ	588,2	4063,5	3382,6	3868,4	4455,6	5637,8	6401,6	6,9 dəfə	189,2
*) Cədvəl Azərbaycanda tikinti "Statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib hesablanmışdır"									

Bu fəsildə YEK-də fəaliyyət göstərən sferalarda ƏİF-in dəyəri onların yeniləşmə və aşınma səviyyələri ətrafı təhlil edilmiş və onların qarşılıqlı əlaqələrini özündə əks etdirən asılılıq göstərilmiş, ƏİF-dən istifadə göstəricilərinə qiymət verilmiş və həmin sahələrdə məcmui kapitalın dövr etmə əmsalı hesablanmışdır.

Tədqiq edilən kompleks üzrə məhsulun həcmnin artması və xərclərin azalması təkcə 2010-2014-cü illərdə mənfəətin məbləğinin neftqazçıxarmada 113,5% artmasına təminat yaratmış, nəticədə müsbət sinergetik səmərə 2135 mlyn.man, elektroenergetika sferasında isə 529,7 mlyn.man mənfə sinergetik səmərə formalaşmışdır.

İşdə neft və qaz hasilatının həcmi, onun strukturunda baş verən dəyişikliklər, hasilatın yataqlar üzrə bölüşdürülməsi ətrafı təhlil edilmiş neftqazçıxarma sənayesinə yönəldilən investisiyaların tərkibi, növləri SOCAR üzrə əsaslı vəsait qoyuluşunun həcmi və strukturu ölkələr və müəssisələr üzrə təhlil edilmiş, bu sahədə şirkətin perspektiv inkişafına dair Kompleks Planının icrasına qətim verilmiş, əldə edilən nailiyyətlər, sahənin beynəlxalq enerji təhlükəsizliyində rolu qeyd olunmuşdur.

Ölkənin neftqazçıxarma sənayesində əsas kapitala daxili və xarici investisiyaların artması bütünlükdə neft və qaz hasilatının, ƏİF-in dəyərini və yeniləşmə səviyyəsinin artımına əsaslı təkan vermişdir. Həmin göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsi 2 sayılı şəkildə əks etdirilmişdir.

Şəkil 2. Əsas kapitalla yönəldilən investisiyanın neft və qaz hasilatının məbləğinə və xam neft hasilatına təsirinin qarşılıqlı əlaqəsi

Hesablamalar göstərir ki, 2005-2014-cü illərdə neft və qaz sənayesində əsas kapitalla yönəldilən bütün daxili və xarici investisiyaların həcmi 9,7 dəfə artdığı halda, neft-qazın pul ifadəsində həcmi cəmi 3,7 dəfə artmışdır. Nəticədə, 2014-cü ildə neft və qazın dəyəri ilə investisiya arasında 15051 mln manat sinerji effekti yaranmışdır.

Neft sənayesində sinerji effektini yaradan başlıca amil xərclərin azaldılmasıdır. Son 15 il ərzində bu sahədə SOCAR da həyata keçirilən kompleks tədbirlərə baxmayaraq neftin və qazın hasilatına çəkilən xərclər yüksələn xəttlə artmaqdadır. Bunu “Azneft”İB-nin təmsalında daha aydın görmək olar (cədvəl 2).

Cədvəl 2

“Azneft” İB üzrə hasil edilən neft və qazın həcmi və maya dəyəri

Göstəricilər	İllər					2010-2014-cü illərdə artım tempi %-lə
	2010	2011	2012	2013	2014	
Neft hasilatı, 1000 ton	7219	7146	6833	6808	6817	94,4
1 ton neftin maya dəyəri, manat	73,7	82,3	87,5	93,0	91,6	124,3
Qaz hasilatı mln m ³	7021	6797	6526	6573	63,99	91,1
1000 m ³ qazın maya dəyəri, manat	34,0	35,8	44,1	33,5	37,2	109,4

Neft və qazın maya dəyərinin yüksələn xəttlə artmasının sərtləşdirən səbəblərə: məhsulun sulaşması, elektrik enerjisi, amortizasiya ayırmaları xərclərinin ildən ilə artması aiddir. Bununla yanaşı “Azneft“ İB sistemində böyük xərc tələb edən, az təkmilləşən idarə etmə strukturu saxlanılır.

Orada bir çox idarəetmə funksiyaları bir-birini təkrarlayır, əmək haqqının səviyyəsi istehsalın son nəticəsi ilə uzlaşmır. Bütün bu faktlar onu göstərir ki, xərclərin daha rəşional idarə edilməsi hesabına yüksək sinerji effekti əldə etmək olar. Azərbaycan elektroenergetika sektoru ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafını təmin edən mürəkkəb texniki-texnoloji və idarəetmə sisteminə malik sahədir. Son 15 il ərzində həmin sahənin maddi-texniki bazası əsaslı şəkildə yeniləşmiş, müasir elektrik stansiyalarının, paylayıcı şəbəkələrin, transformatorların, yardımçı sahələrin işinin əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılması nəticəsində əhalinin, iqtisadi fəaliyyət sahələrinin və regionların elektrik enerjisi ilə təminatı xeyli yaxşılaşdırılmışdır. İşdə bu sahədə həyata keçirilən tədbirlər eləcə də YEK-də istismara verilən obyektlərin təsnifatı sistemləşdirilmişdir. Qeyd edilir ki, energetika sektorunda yeni güclərin yaradılması və köhnə enerji bloklarının xarakteristikalarının yaxşılaşdırılması hesabına istilik elektrik stansiyalarında 1kVts elektrik enerjisinin istehsalına sərfləşən yanacaqın 386 qramdan 260 qrama-dək endirilməsi təmin edilmişdir. Gələcəkdə istehsal ediləcək elektrik enerjisinin təxminən 20-25 %-ni su elektrik stansiyaları və alternativ enerji mənbələri hesabına, qalan hissəsini isə İES-da istehsal ediləcəkdir ki, bu da yüksək enerji effektinin formalaşmasına təminat yaradacaqdır. Bu fəsilə energetika sənayesinin fəaliyyətini və inkişafını əks etdirən göstəricilər ətraflı təhlil edilmiş, sahənin investisiya təminatı səviyyəsinə qiymət verilmiş, onun ƏİF-dən səmərəli istifadə olunması, elektrik və istilik enerjisinin quruluşuna təsiri göstərilmişdir. Lakin, bizim fikrimizcə, alternativ və bərpa olunan enerji növlərinin bütün enerji balansında xüsusi çəkisini artırmaq təxirəsalınmaz tədbirlər planının və sənaye siyasətinin üzvü tərkib hissəsinə çevrilməli, həmin enerji növlərinin əldə edilməsi üçün müasir qurğu və avadanlıqların istehsalı üzrə yeni emal müəssisələrinin regionlarda yaradılması tədbirləri davam etdirilməlidir. Bütün hallarda sahə üzrə yeni müəssisələrinin yaradılması zamanı yüksək ekoloji tələblərə cavab verən, material və enerjiyə qənaət edən innovasiya texnologiyalarının istifadəsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu sahədə əldə ediləcək nailiyyətlərin əsasını məqsədli investisiya-innovasiya layihələri təşkil etməlidir.

Tədqiqat işinin bu fəslində Azərbaycanın neft-qaz emalı və kimya sahələrinin mövcud texniki-texnoloji durumu, son illər həmin sahələrdə baş verən dəyişikliklər ətraflı təhlil edilmiş, onların investisiya təminatının istehsalın keyfiyyət dəyişikliyinə təsiri qiymətləndirilmişdir. Qeyd edilir ki, ölkədə neft-qaz emalının artması, təbii qaz hasilatının intensivləşməsi kimya və neft-kimya sənayesinin inkişafına təkan vermiş və Sumqayıt şəhərində geniş şəbəkəyə malik sıx texnoloji əlaqədə olan Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı yaradılmışdır. İşdə həmin parkın YEK- də rolu, idxalı əvəz edən və ixrac yönümlü çox çeşidli məhsullar istehsalı və satışında əhəmiyyəti göstərilmiş, neft emalı, kimya və neft-kimya sahələrində son 10 ildə baş verən institusional dəşiklik, həmin sahələrə yönəldilən investisiyaların quruluşu ətraflı təhlil edilmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, adı çəkilən istehsal sferalarında əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmi 150,9%, o cümlədən neft emalında 123,5%, rezin və plastik məmulatlar istehsalında - 9,1 dəfə artmış, kimya və əczaçılıq məhsulları istehsalında, əksinə - 62,5% azalmışdır. Həmin fəaliyyət sferalarına xarici investisiyalar deyil, yalnız daxili investisiya yönəldilmişdir ki, bu da birbaşa amortizasiya ayrımlarından ibarət olmuşdur. Lakin həmin sferanın müəssisələri aşağı güclə işləyir və sinerji effektinin formalaşmasına əsaslı təminat yaratmır. Neft emalı müəssisələrində qurğuların məqsədli məhsul çıxımı ayrı-ayrı illərdə azalmışdır. Buna baxmayaraq NEZ-lərdə əsas fəaliyyətlə bağlı işlərin optimallaşdırılması, texnoloji qurğuların, xüsusilə təkrar emal proseslərinə aid edilən katalitik krekinq və tədrici koklaşma qurğularının gücündən səmərəli istifadə olunması, emal prosesində əmələ gələn ağır və ucuz mazut resursunun qalıq komponentlərindən yüksək ödənişli neft məhsullarının istehsalına imkan yaratmış və emal dərinliyi 2005-ci ildə 63,3 %-dən 2015-ci ildə 90%-ə çatmışdır.

Bu fəsilə aparılan kompleks təhlil nəticəsində müəllif belə qənaətə gəlmişdir ki, Azərbaycanda fəaliyyətdə olan olan neft emalı və neft-kimya müəssisələrində müsbət sinerji effektini aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində formalaşdırmaq mümkündür:

- NEZ-də əsaslı təmir işlərinin və onun planlaşdırılmasının optimallaşdırılması;
 - İstehsal gücündən səmərəli istifadə edilməsi;
 - ən yaxşı təcrübənin tətbiqi hesabına emalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
 - qaz emalına yönəldilən kapital qoyuluşuna qənaət edilməsi;
 - zavodların enerji effektivliyinin yüksəldilməsi;
 - açıq rəngli neft məhsullarının çıxımını artırmaq üçün qurğuların iş rejiminin optimallaşdırılması;
 - istehsalda çəkilən xərclərin azaldılması;
 - keyfiyyətli xam neftin emal prosesinə cəlb edilməsi.
 - qaz emalı və neft-kimya müəssisələrində emal dərinliyinin artırılması hesabına
- və s.

Dissertasiyanın **“Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksi sahələrində investisiya sinerjiyasının idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi yolları”** adlı üçüncü fəslində YEK-də klasterin yaradılması mexanizminin formalaşdırılması, əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların istehsalın inkişafına təsirinin riyazi-statistik modelinin qurulması, eləcə də idarə edən və idarə olunan sistemin strukturunun təkmilləşdirilməsi hesabına sinerji effektinin yüksəldilməsi yolları göstərilmişdir. Süverenlik illərində Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksində “hasilat-emal-satış” prinsipi üzrə neftçixarma sferasında yeni idarəetmə sistemi yaradılmış və sonrakı illərdə həmin sistemdə əsaslı struktur dəyişikliyi aparılmış və sahə şaquli inteqrasiya olunan menecment sisteminə çevrilmişdir. Nəticədə, YEK-də, eləcə də SOCAR sistemində çoxpilləli, böyük xərc tələb edən, idarə orqanlarının bir çoxunda funksiyaları təkrarlanan idarəetmə sistemi saxlanılır. Şirkət üzrə neft və qaz hasilatının 85 % dən çoxunu özündə cəmləşdirən “Azneft” İB-nin idarə edən və idarə olunan sistemlərin-də funksiyaları təkrarlayan idarə orqanları fəaliyyətini davam etdirir. SOCAR-ın tabeliyində olan neftqazçixarma idarələri neft-mədən avadanlıqlarına olan tələbatının 80%-ni “Azneftkimyamaş”

ASC-dən alır. Quruda fəaliyyət göstərən NQÇİ-lərin böyük əksəriyyəti zərərlə işləyir. Neft sənayesində əldə edilən mənfəətin məbləğinə dünya bazarında karbohidrogenlərin qiyməti birbaşa mənfəəti təsir göstərmişdir. Qeyd edilən nöqsanların aradan qaldırılması, xərclərin səmərəli idarə edilməsi, mövcud idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi, YEK-in istehsal və satış fəaliyyəti ilə əlaqədə olan müəssisələrlə sağlam maliyyə əlaqəsi formalaşdırmaq, iş qüvvəsindən səmərəli istifadə etmək məqsədilə beynəlxalq təcrübədə geniş istifadə edilən, bir çox üstünlükləri ilə fərqlənən, kompleks və səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə ən vacibi isə investisiya resurslarının cəmləşdirilməsi və onların təxirəsalınmaz real layihələrin icrasına yönəldilməsi məqsədilə sahədə **klasterin** yaradılmasının məqsədə uyğunluğu əsaslandırılmışdır. Bu məqsədlə işdə klasterlərin təsnifat amilləri ümumiləşdirilmiş, onun yaradılması layihəsinin həyata keçirilməsinin məqsədə uyğunluğu haqqında qəbul edilmiş qərar üzrə seçilmiş metodik - blok sxemi təklif edilmiş, klasterin yaradılması kontekstində YEK-in dayanıqlı inkişaf mexanizminin prinsipləri işlənmiş, yanacaq-enerji klasterinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi mərhələləri əsaslandırılmış, klasterin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi üçün sistem göstəricilərin təsnifatı verilmişdir (şəkil 3).

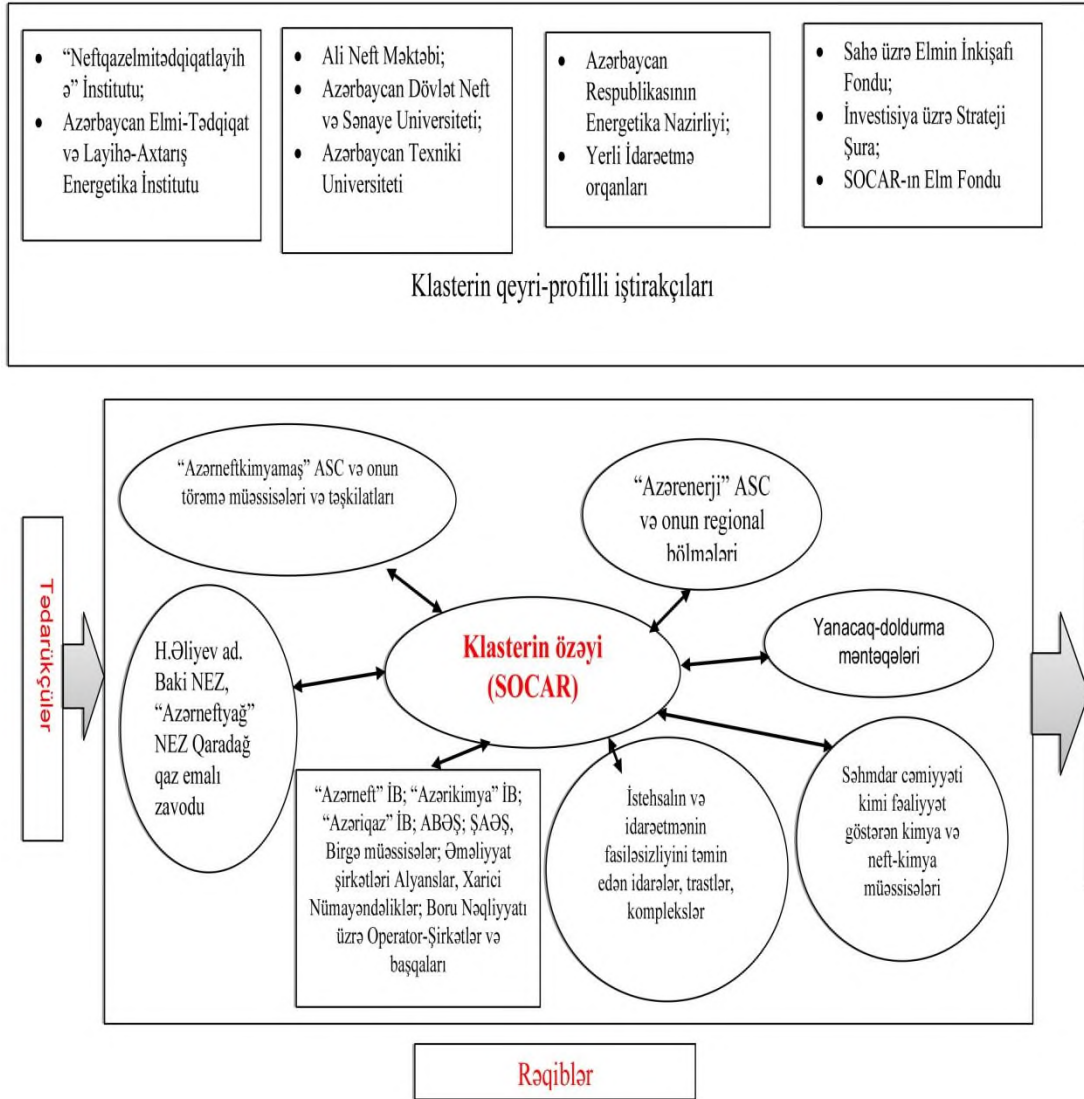
Azərbaycanda neft hasilatının tədriclə azalması SOCAR-ın istehsal və idarəetmə strukturunda ixtisarlara, təmərküzləşmənin aparılmasını qaçılmaz edəcəkdir. Bu isə, öz növbəsində, YEK üzrə klasterin formalaşmasını şərtləşdirəcəkdir. Odur ki, belə klasterin hazırda şaquli inteqrasiya olunan SOCAR-ın bazasında yaradılması və onun təminatçı sahələrlə əlaqəsinin yaxşılaşdırılması böyük məbləğdə idarəetmə xərclərinin azadılmasına, vaxtı keçmiş debitor və kreditor borclarının tənzimlənməsinə, qalıq məhsulun minimuma endirilməsinə, kompleksə yönəldilən investisiyaların və gəlirlərin məqsədyönlü xərclənməsinə, mobil kədr potensialının yaradılmasına, ekoloji proqramların uğurlu icrasına, itkilərin minimuma endirilməsinə, funksiyaları təkrarlanan idarəetmə orqanlarının birləşdirilməsinə, böyük məbləğdə əmək haqqı fonduna qənaət edilməsinə və s. imkan vermiş olacaqdır.

Belə mütərəqqi idarəetmə strukturunu yaratmaq və yaxud formalaşdırmaq üçün alternativ yanaşmalardan istifadə etmək olar:

İlkin alternativ variant kimi-SOCAR-ın mövcud strukturuna şəra-itində klasterin yaradılması;

İkinci alternativ variant kimi-neft-qaz emalı və neft-kimya kompleksinin bazasında klasterin yaradılması;

Üçüncü alternativ variant kimi-klasterin dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi II Dövlət Proqramının icrası nəticəsində Səhmdar Cəmiyyətinə çevrilən neft-kimya, rezin və plastik məmulatlar istehsalı müəssisələrinin əsasında yaradılması.

Şəkil 3. Azərbaycanca yanacaq-enerji klasterinin strukturu (müəllif təfəfindən tövsiyə edilmişdir)

Bu fəsilədə təcrübədə geniş istifadə edilən riyazi statistik asılılıqdan və “MS Exsel” zərfindən istifadə edərək neftqazçıxarma sənayesində əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın (y) əsas fondların dəyəri (x_1) onların yeniləşməsi (x_2), neft-qaz hasilatı (x_3) neft–qaz satışından əldə edilən gəlirin artmasına təsirinin ekonometrik modeli qurulmuşdur. İşdə həmin modelin üzvi tərkib hissələrinin qrafiki təsviri və qarşılıqlı riyazi asılılıqları göstərilmiş və hesablama nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, seçilmiş amillərin içərisində əsas kapitalla yönəldilən investisiya ilə daha sıx əlaqə əsas fondların dəyəri ($Z_y X_1=0,790$), neft-qaz hasilatından əldə edilən gəlir ($Z_y X_4=0,626$) və neft və qaz hasilatının pul ifadəsində həcmi ($Z_y X_3 =0,577$) arasındadır (cədvəl 3).

Cüt korrelyasiya əmsalının matritsası

Göstəricilər	Şərti işarələr	Y	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄
Əsas kapitalla yönəldilən investisiya	Y	1	0,790	0,468	0,577	0,626
Əsas fondların dəyəri	X ₁		1	0,480	0,898	0,950
Əsas fondların yeniləşməsi	X ₂			1	0,702	0,370
Neft və qaz hasilatının həcmi (pul ifadəsində)	X ₃					0,858
Neft və qaz satışından əldə edilən gəlir	X ₄					1

Hesablama nəticəsində korrelyasiya çoxluğu əmsalı $R=0,942$ və Fişer kriteriyası $F=2,86$ səviyyəsində olmuşdur ki, bu da modelin adekvatlığını göstərir. Nəticədə, Azərbaycanın neftqazçıxarma sənayesində əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın seçilmiş amillərə təsirini əks etdirən riyazi düstur aşağıdakı kimi təsvir olunmuşdur:

$$Y = -62,591 + 0,2860X_1 + 0,4694X_2 - 0,2141X_3 - 0,0552X_4$$

Deməli, tədqiq edilən sənaye sahəsində təhlilin əhatə etdiyi dövrlərdə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya neft-qaz hasilatının həcminə və onların satışından əldə edilən gəlirlərə bilavasitə təsir göstərmiş və baxılan dövrdə həmin göstəricilərin səviyyəsi yüksələn xətlə artmışdır ki, bu da sahədə yüksək sinerji effektinin yaranmasına imkan vermişdir. Hesablamalar göstərir ki, 2000–2014-cü illərdə neftqazçıxarmada xərclərin gəlirlilik indeksi (satışdan əldə edilən gəlir: investisiyanın məbləği)–0,40 manatla 9,67 man; kapital verimi– 1,51 manatla 6,89 man; satışın rentabelliği isə -23,4%-lə 225% arasında dəyişmişdir (cədvəl 4).

Cədvəl 4

Neftqazçıxarma sənayesində səmərəlilik göstəriciləri

Göstəricilər	Şərti işarələr	2000	2005	2010	2014
Xərclərin gəlirlilik indeksi, man.	xy/y	0,79	0,40	9,67	7,98
Kapital verimi, man.	X ₃ /y	3,37	1,51	6,89	3,54
Satışın rentabelliği, faiz	X ₄ /X ₃	23,4	26,2	140	225
*) Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilib, hesablanmışdır.					

Dissertasiya işinin bu fəslində idarə edən və idarə olunan sistemin strukturunun təkmilləşdirilməsi hesabına sinerji effektinin yüksəldilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Qeyd edilir ki “Azneft”İB üzrə uzun illərdir ki, neft və qaz hasilatı aşağı düşür və istehsal xərcləri ildən-ilə artır. Odur ki, ilk növbədə həmin birliyin mövcud idarə etmə strukturunun təkmilləşdirilməsi zərurəti qaçılmazdır.

Tədqiqatlarımızla müəyyən edilmişdir ki, “Azneft” İB sistemində mövcud təşkilati strukturun əsas problemləri aşağıdakılardır:

- Çoxpilləli idarəetmə sisteminin mövcudluğu;
- İşçilər arasında cavabdehliyin düzgün bölüşdürülməsi;

-İdarəetmə aparatının şöbələri arasında üzvü əlaqənin olmaması və funksiyaların təkrarlanması;

-Səlahiyyətlərin yüksək idarəetmə səviyyəsində cəmləşdirilməsi.

Həmin problemləri həll etmək, mövcud iqtisadi potensiallarından səmərəli istifadə etmək, onları optimallaşdırmaq və xərclərin düzgün idarə edilməsi məqsədilə aşağıdakı tövsiyələrin həyata keçirilməsi zəruridir:

1.“Azneft” İB sistemində əsaslı restrukturizasiya aparmaqla funksiyaları təkrarlanan struktur bölmələrin birləşdirilməsi.

2.Mövcud NQÇİ-lərin oxşar profillər üzrə birləşdirilməsi.

3. Funksional şöbələrin birləşdirilməsi.

4. NQÇİ-lərdə neft və qazın hasilatı üzrə sexlərin cəmləşdirilməsi (iriləşdirilməsi).

5. Avadanlıqların təmiri üzrə funksiyaların profil bölmələrdə mərkəzləşdirilməsi.

6. İşçilərin sayının normativə uyğunlaşdırılması.

7. Təmirarası dövrün qısaldılması.

İşdə həmin istiqamətlər üzrə həyata keçiriləcək tədbirlər nəticəsində əldə ediləcək sinerji effektləri hesablanmış və təsnifləşdirilmişdir (cədvəl 5).

Cədvəl 5

Sinerji effektinin mənbələri

No	İstiqamətlər	Nəticələr	Sineji effekti mln. man
1	“Azneft” İB sistemində əsaslı restrukturizasiya aparılması	Təkrarlanan struktur bölmələrin və funksiyaların birləşdirilməsi	0,457
2	Mövcud NQÇİ-lərin oxşar profillər üzrə birləşdirilməsi	İdarəetmə xərclərinin əsaslı şəkildə azaldılması adambaşına düşən hasilatın artması	Quruda - 0,12 min ton Dənizdə - 1 min ton
3	Funksional şöbələrin birləşdirilməsi	Struktur bölmələrin sayının azaldılması və işçilərin sayının optimallaşdırılması	3,0
4	NQÇİ-lərdə neft və qaz hasilatı üzrə sexlərin iriləşdirilməsi	İdarə olunan strukturların sayının azaldılması və işçilərin sayının optimallaşdırılması	0,800
5	Avadanlıqların təmiri üzrə funksiyaların profil bölmələrdə mərkəzləşdirilməsi	Struktur bölmələrin sayının azaldılması, peşələrin qovuşdurulması, işçilərin sayının optimallaşdırılması	1,9
6	İşçilərin sayının mövcud normativə uyğunlaşdırılması	Normativ-texniki sənədlərin tələblərinə riayət olunması və normativlərin tətbiqi	10,0
7	Təmirarası dövrün qısaldılması	Quyu fondundan səmərəli istifadə edilməsi hesabına hasilatın artırılması	Təmirarası dövrün qabaqcıl təcrübəyə uyğunlaşdırılması

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksi sahələrində investisiya sinerjiyasının idarə edilməsi mexanizminin təşkilati-iqtisadi və nəzəri–metodoloji aspektlərinin beynəlxalq təcrübə əsasında öyrənilib ümumiləşdirilməsi aşağıdakı **təklif və tövsiyələri** formalaşdırmağa imkan vermişdir.

-YEK-ə daxil olan müəssisələrin idarə edilməsi sistemində sinerji effektinin hesablanmasında komplekslik prinsipinə və sistemli yanaşma əsasında qiymətləndirmə metoduna üstünlük verilməlidir. Bu zaman sinerji effektinin müxtəlif növlərindən istifadə etməklə məcmunun sinerji effekti hesablanmalıdır.

-Neftqazçıxarma sənayesində sinerji effektinin təzahür formaları kimi: hasilatın (işin, xidmətin) həcmnin artırılması, xərclərin azaldılması və kombinə olunan fəaliyyətin həyata keçirilməsi çıxış edə bilər.

-YEK-də investisiya-innovasiya layihələrinin icrası zamanı əsas diqqət material, enerji və əmək resurslarından səmərəli istifadə etməklə yüksək sinerji effektinin nəticələrinin əldə olunmasına yönəldilməli, qənaət rejiminə təminat yarada bilən ən mükəmməl investisiya siyasətinin variantı seçilərək, onların həyata keçirilməsi təmin edilməlidir.

-SOCAR-ın yaxın gələcəkdə şaquli inteqrasiya yolu ilə Trans Milli Şirkətə çevrilməsi və neftmaşınqayırma sənayesinin onun tərkibinə verilməsi də sinerji effektliliyini artırmış olacaqdır.

-Yataqlardan hasilat zamanı əldə edilən səmt qazının hidrogen və elektrik enerjisinin istehsalına yönəldilməsi də müəssisələrdə xərclərin azalmasına imkan vermiş olacaqdır;

-YEK-də yüksək sinerji effektinə nail olmaq üçün alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən səmərəli istifadə istiqamətində məqsədli investisiya layihələrinin regionlarda həyata keçirilməsinə üstünlük verilməsi;

-Neft və qaz satışından əldə edilən gəlirlərin qeyri-neft sektorunun və innovativ xarakterli sosial-iqtisadi infrastrukturun formalaşmasına və bütün bunların nəticəsində həmin istiqamətlər üzrə yüksək sinerji effektinin əldə edilməsinə imkan verir;

-YEK-ə daxil olan sənaye sahələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının və uçot üzrə beynəlxalq standartların geniş tətbiq edilməsi nəticəsində inzibati idarəetmə xərclərinin əsaslı şəkildə azalmasına təminat yaratmış olacaqdır.

-Neft emalı məhsullarının “Avro-4” və “Avro-5” ali ekoloji keyfiyyət standartlarına uyğunlaşdırılması rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etməklə yüksək sinerji və ekoloji effektin əldə edilməsinə imkan verəcəkdir.

-Xarici investisiyaların neft emalı, kimya və neft-kimya sənayesinə yönəldilməsi prosesinin intensivləşdirilməsi nəticəsində idxalı əvəz edən yeni sənaye məhsulunun istehsalına, ixracın artması hesabına sinerji effektinin inkişafına təminat yaratmış olacaqdır. Digər tərəfdən, yüksək məhsuldarlığa və ödənişə malik yeni iş yerlərinin, sənaye infrastruktur obyektlərinin təşkilinə münbit şərait yaranacaqdır.

-MDB ölkələrinin iş təcrübəsinə uyğun Azərbaycanda “Sənaye siyasəti haqqında” Qanunun qəbul edilməsi, Energetika Nazirliyinin nəzdində “İnvestisiya

üzrə Strateji Şuranın” yaradılması YEK-in dayanıqlı inkişafında mühüm rol oynaya bilər.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları müəllifin çap olunmuş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Bəkirova V.H. Azərbaycanın neft-qazçıxarma sənayesində investisiyanın xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası №3. Bakı, Elm, 2014, s. 131-135.

2. Bəkirova V.H. Azərbaycanın neft-qazçıxarma müəssisələrində xərclərin azaldılmasının sinerji effekti //“Kooperasiya” Elmi-praktiki jurnal №3, Bakı, 2015, s.60-65 .

3. Bəkirova V.H. Azərbaycanda yanacaq-enerji kompleksinin investisiya təminatı. // “Audit” jurnalı. Bakı, “BBU”, №1, 2016,

4. Bəkirova V.H. Neftqazçıxarma müəssisələrində istehsalın idarə edilməsi sisteminin sinerji effekti //Audit jurnalı, Bakı, “BBU” №3, 2015, s. 79-83 .

5. Bəkirova V.H. Neft kompaniyalarının təşkilati-sinerji effekti. Qafqaz Universitetində keçirilən Ümummillə Lider Heydər Əliyevin 93-cü illiyinə həsr edilmiş “Gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq elmi konfransının tezisləri” Bakı, 2016, s.667-668.

6. Bəkirova V.H. İnnovativ sahə iqtisadiyyatının sinerjiyası. Ş.Ə.Səmədzadənin 80 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, AzTU, 2016, s.331-333.

7. Bəkirova V.H. Neftqazçıxarma müəssisələrində xərclərin səmərəli idarə edilməsi prosesinə innovativ yanaşma “İqtisadiyyatın davamlı inkişafı: problemlər, perspektivlər” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Sumqayıt, “SDU”, 2016 , s.34-36.

8. Бекирова В.Г. Синергический эффект от совершенствования системы управления ПО “Азнефть” Материалы VII международной научно-практической конференции на тему: “Роль и значение интеллектуальной собственности в инновационном развитии экономики” Киев, “ИИС” 2015, с.55-60

9. Бекирова В.Г. Синергический эффект от совершенствования системы управления нефтегазодобывающими предприятиями //Украинский журнал “ЕКОНОМІСТ” №12, Киев 2015, с 47-51

Бекирова Вусала Гамлет кызы
Совершенствование механизма управления инвестиционной синергией в
отраслях топливно-энергетического комплекса

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трех глав, 9 параграфов, выводов и рекомендаций, списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, степень ее изученности, указываются цель, задачи исследований, методологическая, и информационная база, объект и предмет исследования, научная новизна, практическая ценность и апробация работы.

В первой главе “Теоретико-методологические основы формирования и управления инвестиционной синергией в отраслях топливно-энергетического комплекса” на основе изучения и обобщения трудов отечественных и зарубежных ученых раскрыта суть инвестиций, их классификация и этапы развития ее теории, а также изложены методические основы формирования механизма управления и оценка инвестиционной синергии.

Во второй главе “Анализ и оценка состояния инвестиционной обеспеченности отраслей топливно-энергетического комплекса Азербайджана и ее влияния на конечные результаты производства” на основе многолетних статистических и отчетных данных дается оценка технико-технологического и организационно-экономического состояния отраслей на формирование инфраструктуры и рост добычи; оценено влияние инвестиций на текущее состояние и социально-экономические результаты энергетической промышленности, а также ее влияние на качественные преобразования отраслей нефтегазопереработки и химии.

В третьей главе “Пути совершенствование механизма управления инвестиционной синергией в отраслях топливно -энергетического комплекса Азербайджана” рассматриваются вопросы формирования механизма образования кластера в ТЭК, разработана математическая модель по влиянию инвестиций в основной капитал на развитие производства, а также указаны пути повышения синергического эффекта от совершенствования структуры управляющей и управляемой системы в нефтяной отрасли.

В заключении даны выводы и предложения, полученные в результате проведенного исследования.

Bekirova Vusala Hamlet

Improvement of control mechanism by investment synergy in the fields of fuel-energetics complex

ABSTRACT

The thesis consists of introduction, three chapters, 9 units, conclusion, recommendations and references.

In the introduction the urgency of the theme, its investigation level have been substantiated, the aim and tasks of the investigation, methodological and information bases, object, subject, scientific innovation, practical significance and approbation of the work have been presented.

In the first chapter “Theoretico-methodological basis of formation and control of investment synergy in the fields of fuel-energetics complex” on the basis of national and foreign scientists’ works the essence of investments, classification and development stages of its theory, and also methodic basis of formation of control mechanism and assessment by investment synergy have been revealed.

In the second chapter “Analysis and assessment of the condition of investment providing of the fields of fuel-energetic complex of Azerbaijan and its influence on the final results of the production” the assessment of technico-technological and organization-economic condition of the fields on the basis of many years’ statistic report data, influence of investments directed to the oil field, to the formation of infrastructure and the output growth have been analyzed, influence of investments on the condition and socio-economical results of energetic industry and also its influence on the qualitative transfers of the fields of oil-gas refining and chemistry has been estimated.

In the third chapter “The improvement method of control mechanism by investment synergy in the fuel-energetic complex of Azerbaijan” the problems of cluster formation in FEC are considered, mathematical model on investment influence into main capital for development of industry has been developed, and also the ways of increase of synergetic effect from improvement of the structure of controlling and controlled system in oil industry have been shown.

In the conclusion the results and suggestions have been shown.

**Азербайджанский Государственный Университет Нефти и
Промышленности**

На правах рукописи

Бекирова Вусала Гамлет кызы

**Совершенствование механизма управления инвестиционной синергией в
отраслях топливно-энергетического комплекса**

Специальность: 5304.01-Виды экономической деятельности

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по экономике

Баку - 2016